

**Никола Л. Гаћеша, РАДОВИ ИЗ АГРАРНЕ ИСТОРИЈЕ И
ДЕМОГРАФИЈЕ, НОВИ САД 1995, 556 стр.**

Проф. др Никола Гаћеша, вишедеценијски плодни научни радник, и овом књигом радова остаје вјеран својем научном интересовању - изучавању аграра на просторима прве и друге Југославије у седамдесетогодишњем њеном постојању. Гаћешино научно дјело са четири објављене књиге у периоду 1968-1984. године и са преко 50 чланака, расправа и студија објављених у разној периодици, обухватило је све што је било значајно у аграрној историји Југославије 1918-1991. године. Тиме је професор Гаћеша дао огроман допринос проучавању наше економске историје, а дјелимично и политичке историје. Овим својим историографским радовима Гаћеша је дао и значајан допринос социологији и демографији. На тај начин професор Гаћеша се сврстао у најистакнутије истраживаче наше савремене историје.

Најновију књигу Николе Гаћеше углавном чине објављени радови са научних скупова. Један број радова који нијесу до сада објављивани такође су саставни дио ове корисне књиге и тематски се уклапају у њене оквире.

Структуру књиге чини укупно 31 рад. Временски период који је обрађен обухвата вријеме од половине XVI вијека па све до 1981. године и захвата простор Војне границе, Хрватске, Славоније, Војводине, прве и друге Југославије, затим улогу и дјелатност Сретена Вукосављевића као министра за колонизацију Владе ФНРЈ, демографске, социјалне, емиграционе прилике и проблеме у Војводини од XVIII вијека до осамдесетих година овога вијека.

Гаћешина научна интересовања у овој књизи у првом реду односе се на два питања - реформисање замљишних својинских односа и у том смислу мијењање посједовне структуре у полупривреди, и миграциона помјерања мањих и већих размјера и њихове демографске последице.

Развој аграра у Југославији био је противрјечан и неусклађен. На њега су утицале, посебно у новијој историји, аграрна политика и аграрна идеологија.

Седмодеценијско постојање и развитак Југославије није могуће оцјењивати без осврта на њену аграрну политику, јер је прва Југославија била изразито аграрна земља, чији је највећи дио становништва живио од пољопривредне производње. Познато је да је аграрна политика састављена од најразноврснијих мјера, почев од финансијских па до агротехничких (у државној режији и на основу тога правно формираних). Аграрну политику увијек карактерише доктринарна основа, чији садржај у крајњој линији одређује владајућа друштвена група. Прошлост Југославије карактеришу два супротна друштвена система. Стога није било могуће развијати јединствену континуирану аграрну политику. У првој Југославији аграрна политика заснована је на неофизиократском учењу, а у другој Југославији на догматизованој Марксовој доктрини.

Аграрна политика и у првој и у другој Југославији иницирана је аграрном реформом. Међутим, она није резултат сељачког револта него акт успостављене власти - грађанске у првом случају и комунистичке, у другом. Интереси сељаштва у оба случаја били су занемарени, јер је пројекте о организовању друштва урадила глобална власт, која је у томе имала сопствени циљ. У југословенској аграрној политици и пракси било је и у међуратном и послијератном периоду недосљедности и противуријечја. Тако је у међуратном периоду уставним одредбама била номирана ликвидација фидеикомиса, што је остварено тек 1934. године. Комунистичком аграрном реформом 1945-1948. дата је сељацима земља у приватно власништво, али је истовремено текао и процес експропријације слободнога сељачког земљишног власништва у виду стварања сељачких радних задруга.

Указујући на ове недосљедности професор Гаћеша с правом закључује да је "југословенска аграрна политика од 1918. до краја осамдесетих година била понајмање југословенска; она је у крајњој линији представљала покушај примјене аграрних доктрина насталих у приликама и временима неодговарајућих нашој прошлости, а још мање приликама у доба настанка југословенске државе и њеним доцнијим развитаком. Практичне посљедице такве аграрне политике доста су суморне, на прсте се могу набројати године кад је Југославија обезбјеђивала проширену пољопривредну репродукцију, а по величини наводњаваних површина редовно се налазила међу посљедњим мјестима у Европи"! Тако је ето цијена недосљедности и експериментисања у аграрној политици била велика, а аграрна политика обје Југославије може се оцијенити као најнеуспјелија страна њенога седмодеценијског друштвеног развитака, закључује професор Гаћеша.

Указујући на улогу аграрног фактора у стварању југословенске државе 1918. Гаћеша истиче два непомирљива, опречна схватања о начину

рјешавања аграрног проблема у будућој југословенској држави - србијанских радикала које заступају Н. Пашић и С. Протић и Југословенског одбора које заступа А. Трумбић.

Непомирљивост ова два схватања довела је до изостављања аграрног проблема из Крфске декларације, али не и из историје, јер ће сељаштво у облику зеленог кадра почети да присваја улогу објекта историје.

Разматрајући и анализирајући аграрне програме грађанских политичких партија у Југославији између два свјетска рата, аутор указује да они до сада нијесу изучавани у цјелини, али да су ти програми одражавали ширину, свеобухватност, теоријску заснованост и актуелност аграрног проблема. Нудили су више солуција за његово рјешење, почев од конзервативних до реформистичких, али без тежњи да земљишна својина доживи револуционаран преображај.

Питању рјешавања насељеничког проблема односно спречавања повратка преживјелих међуратних насељеника после 1945. године на Косову и Метохију, аутор је посветио дужну пажњу, имајући у виду аграрну неправду коју је изазвало ово питање код бивших колониста. Полазећи од става усвојенога на Петој земаљској конференцији КПЈ октобра 1940. године да се сељаштву угњетених народа и националних мањина одузимају земља и шума због чега се тражи ревизија спроведене аграрне реформе а у неким случајевима и њено анулирање на Косову и Метохији и у Македонији, у рјешавању аграрног питања у поменутих областима јавила су се 1945. године два опречна става. У реализовању наведене аграрне политике КПЈ ангажован је Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију на челу са Ф. Хоцом и Д. Мугошом. Њиховим одлучним намјерама да спријече повратак преживјелих предратних насељеника на своја имања на Косову и Метохији покушао је да се супростави Сретен Вукосављевић, министар за колонизацију владе ФНРЈ, али без успеха.

Питање насељавања муслимана у Војводини после Другог свјетског рата аутор је обрадио у склопу активности министра за колонизацију владе ФНРЈ Сретена Вукосављевића који је прихватио и заступао мишљење да муслимани из Босне и Херцеговине, Рашке и Македоније, али не из Косова и Метохије, (јер нијесу испуњавали услове донесених правних прописа), добију земљу у посебним селима у оним регионима гдје се настане остали колонисти из њихових република. И поред тако датих услова муслимани нијесу искористили своја права и до 1947. године од укупно предвиђених 320 муслиманских породица статус колониста искористило је свега 138 породица.

О страдању Срба насељеника у Другом свјетском рату на просторима Македоније, Косова и Метохије, Војводине и Славоније аутор је егзотним

подацима утврдио да је од укупно 44.187 насељеничких породица са око 220.000-265.000 лица, протјерано са својих имања 33.341 породица са око 166.705 до 202.046 лица. Међутим, дио протјераних Срба насељеника био је физички ликвидан, али о броју побијених насељеника аутор не даје информације јер не располаже поузданим подацима.

Демографске и социјалне прилике у Војводини у вријеме њеног прикључења Краљевини Србији 25. XI 1918. године показују да је она имала укупно 1.365.596 становника, неђу којима је у процентима било Срба и Хрвата 36,80%, Мађара 27,71%, Њемаца 23,10%, Румуна 5,1% Чеха и Словака 3,30% итд, да би према попису из 1981. г. имала 2.034.772 становника од чега Срба 54,42%, Мађара 18,94%, Југословена 8,22%, Црногораца 2,13% итд.

Аутор истиче да у периоду послје Другог свјетског рата национални састав војвођанског становништва показује сталну тенденцију пораста броја Срба и Црногораца.

Овај рад проф. др Николе Гаћеше значајан је корак једног искусног истраживача у изучавању до сада недовољно проучене аграрне историје и демографије у нас. Крцата бројним подацима и чињеницама ова књига неће због тога одбити читаоца, јер је написана једним лаким и занимљивим стилем и језиком.

Др Бранислав Маровић

Др Милош Хамовић, ИЗБЈЕГЛИШТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1941-1945, БЕОГРАД 1994, 503 стр.

Крајем 1994. године у издању реномираног београдског издавача "Филип Вишњић" појавила се књига др Милоша Хамовића "Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945". Аутор у својој монографији не говори само о избјеглиштву у Босни и Херцеговини током Другог свјетског рата, него и о избјеглиштву уопште, као историјској појави која је најчешће последица насиља и ратова, избјеглиштву као комплексном процесу присилне миграције становништва.

Током Другог свјетског рата проблем избјеглиштва достиже до тада неслућене размјере. Агресија фашистичко - националистичких држава успјешила је тај процес, а квислиншка монструм творевина - Независна Држава Хрватска чинила је све да изгради етнички чисту државну заједницу. Проводећи своју политичку концепцију стварања "чисте хрватске нације", НДХ предузима мјере за уклањање Срба и Јевреја са своје територије. Основно средство и метод за остварење такве политике јесте терор, који ће захватити поред Срба и Јевреја и Хрвате и Муслимане који су се испољавали као антифашисти и Југословени. Однос према Јеврејима темељио се на основама "расне политике" Трећег Рајха, док је "рјешавање српског питања" за усташки режим било знатно сложеније јер је у границама НДХ живјело око два милиона Срба, или око једне трећине укупног становништва. У елиминисању Срба с територије НДХ коришћене су углавном три методе: убијање, присилно пресељење у Србију и превјеравање. Будући да је Босна и Херцеговина била укључена у састав НДХ то су усташе и овдје бескрупулозно извршавали погроме над Србима и Јеврејима.

Своју монструм-политику терора и прогона усташка власт је настојала да постави на правне основе доношењем ригорозног законодавства и пропагандном активности. Како би оправдала своје злочиначке поступке стварала је атмосферу да за Србе и Јевреје "нема мјеста" у новој држави. Усташки челници су се на бројним скуповима надметали у доказивању својих поставки да су Хрвати и муслимани "домородци" и аутохтон народи

и да Срби и Јевреји као "дошљаци" немају "повијесно право" да живе на тим просторима. Послије снажног пропагандно-психолошког притиска на Србе и Јевреје стварана је атмосфера њихове опште несигурности, а код Хрвата и Муслимана увјерење да су им Срби и Јевреји непријатељи са којима не могу да дијеле исти простор и државу. Ускоро затим услиједила су геноцидна убијања, протјеривања и превјеравања становништва. Пред злочиначким страхотама многи су Срби напуштали стари крај и селили се у Србију. Пресељења су подстицале и усташке власти. Усташка расистичка концепција стварања национално монолитне државе по цијену ликвидације једне трећине становништва НДХ, као и националистичка патолошка мржња ирационалног карактера, покренули су Србе и Јевреје на масовно исељавање. Пресељавања су обављана унутар НДХ и прогонима из НДХ, у оба случаја са трагичним посљедицама.

Прекрштавање из православља у католичанство вршено је одмах послје успостављања НДХ. Но, ни тај чин није увијек била гаранција за безбедан живот. У истом периоду из егзистенцијалних разлога текао је и процес превјеравања Срба и Јевреја и њихово превођење у ислам. Ово је било најизразитије у Босанској крајини. На прелазак Срба у ислам реаговале су усташке власти, приморавајући Србе који су прешли у ислам да се покрсте и приме католичанство.

Да би придобили Муслимане за своје политичке планове, усташе су их проглашавали за Хрвате, за "цвијет хрватства", остварујући политичке и прагматичне циљеве. Хамовић подсећа и на реаговања, иако ријетка, угледних Муслимана из Сарајева, Мостара, Бањалуке, Приједора, Бијељине, Тузле, због злодјела усташа (у којима учествују и Муслимани) према српском народу. Наводи и примјере спасавања Срба уз велики сопствени ризик који су чинили поједини Хрвати и Муслимани.

У својој студији Хамовић описује и злочине четника, који су утицали на исељавање Муслимана. Четништво у Босни и Херцеговини имало је у почетку егзистенцијални карактер, настао с циљем спасавања српског становништва од усташких злочина у НДХ. Међутим, ускоро ће слиједити политички програм стварања Велике Србије, у саставу Југославије, што је значило елиминацију Хрвата и Муслимана. Према пројекту Стевана Мољевића предвиђена је "измена житатељства" у рјешавању српско-хрватских односа, као и принудно пресељавање. И у инструкцијама Драже Михаиловића из децембра 1941. предвиђено је "чишћење државне територије од свих мањина и не-националних елемената", пресељење Муслимана у Турску и насељавање Црногораца на тим просторима. Четници су већ од љета 1941. на усташка звјерства одговорили својим терористичким акцијама против хрватског и муслиманског становништва у источној Херцеговини. Обрачуни четника са Муслиманима били су веома жестоки у

источној Босни крајем 1941. и почетком 1942, као и у Санџаку почетком 1943. године. Поред прогона и убистава познати су случајеви покрштавања муслимана у фочанском крају почетком 1943. и то претежно жена и дјеце. И овдје Хамовић биљежи примјере да су Срби спасавали муслимане, своје комшије и пријатеље.

Тежећи да комплексно сагледа узроке избјеглиштва у Босни и Херцеговини, Хамовић анализира и злочине који су починили припадници народноослободилачког покрета у Црној Гори и источној Херцеговини - тзв. лијеви екстремизам који сматра непријатељима све који не прихватају њихову политичку линију.

Поред етничко-вјерских обрачуна, Хамовић анализира и злочине окупатора на простору НДХ, тврдећи да су они били и мањи и блажи него што су међунационални и професионални.

Др Хамовић у својој студији показује да је геноцид на тлу Југославије у току Другог свјетског рата био најизразитији у Босни и Херцеговини. Босну и Херцеговину није мимоишла ни једна од ратних страхаота; на њеном простору вођене су бројне битке, пало је највише жртава, избјеглице су биле најбројније, а пљачкање и уништавање материјалних добара најизразитије. Посматрано у свјетским размјерама и оквирима, нигдје као у Босни и Херцеговини у току Другог свјетског рата није било ни више жртава, ни више пустошења у односу на релативно мали простор и број становника.

Поред удјела окупатора у злочинима у Босни и Херцеговини, који су били посебно испољени за вријеме офанзивних војних акција против снага НОП-а, уништења становништва и материјална разарања настала су, углавном, као посљедица етничких и вјерских сукоба. Поред утврђивања чињеница, др Хамовић настоји да расвијетли генезу и дубину јаза међу народима на тлу Босне и Херцеговине, чије се посљедице повремено и циклично уништавајуће испољавају увијек са трагичним посљедицама. Он с правом инсистира на интердисциплинарном методу у проучавању ирационалног понашања народа на овом простору, понирући у менталитет и психосоматска својства људи овог простора. Констатујући психопатологију, психологију, социологију и друге сродне науке, историографија проналази одговор на питање откуда такав набој међунационалне и професионалне нетолеранције и мржње у кризним и пресудним догађајима.

Истражујући узроке избјеглиштва на босанско-херцеговачком простору, др Хамовић констатује: Срби бјеже од усташа; Јевреји од усташа и Њемаца; Муслимани и Хрвати од четника, Хрвати, Муслимани и Срби такође, бјеже испред снага НОП-а. У општој несигурности свако се плашио од свакога, бјеже једни од других да би преживјели. У трагању за

узроцима таквог стања, др Хамовић презентира и мишљење Сафета Бандовића, ("Демографска кретања становништва у Босни и Херцеговини...") који сматра да је Босна и Херцеговина као "рубни периферни простор" трајно носила присуство религиозног плурализма, богумилства, католичанства, православља, ислама, цивилизацијско-културног амалгама западног, источног, оријенталног, медитеранског и средњеевропског културног круга. Хамовић сматра, да до међунационалних сукоба долази најчешће и најжешће у граничним зонама. Отуда је најизраженији геноцид над Србима у граничној зони Босне и Херцеговине и Хрватске, у Босанској крајини, на Банији, Лици и Кордуну и доњем току Неретве. Муслимани највише страдају у источној и југоисточној Босни и источној Херцеговини, на границама према Србији и Црној Гори, а тако је или слично и с Муслиманима у Санцаку. Четничка одмазда према Хрватима испољила се у доњем току Неретве, у граничном појасу Хрватске и Босне и Херцеговине.

Књига др Милоша Хамовића "Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941 - 1945" представља значајан прилог научном истраживању историје геноцида на подручју Босне и Херцеговине у току Другог свјетског рата. Суптилном анализом др Хамовић је приказао цјелину трагичне и присилне миграције становништва и то како на простору Босне и Херцеговине тако и изван њених граница (унутрашња и спољња миграција). О трагичним размјерама избјеглиштва у Босни и Херцеговини најбоље говори податак да је између 500.000 и 600.000 становника било принуђено да напусти своја првобитна станишта. Један од рецензената Хамовићеве књиге, проф. др Бранко Петрановић, назвао је то "сеобом народа" у Другом свјетском рату, истичући, без имало актуелизације, да је дјело вриједно и за промишљање и упоређивање савремених миграција са онима прије педесет година.

Нема сумње да је др Хамовић написао вриједно дјело о спољашњем и унутрашњем избјеглиштву и насилној миграцији у Босни и Херцеговини, дјело фундирано на богатој и разноврсној архивској грађи, које расвјетљава узроке и последице, повезује злочине и избјеглиштво становништва. Мада је и сам осјетио судбину избјеглице, др Хамовић је написао ово дјело *sine ira et studio*, што му је најбоља препорука.

Проф. др Бранислав Ковачевић